

मोरङ जिल्लाको इन्द्रपुर स्रोतकेन्द्रका सार्वजनिक
माध्यमिक विद्यालयको व्यवस्थापनमा
प्रधानाध्यापकको भूमिका

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्कायद्वारा सञ्चालित स्नातकोत्तर
तह दोश्रो वर्षको (Ed. 598) विषयको आंशिक आवश्यकता
परिपूर्तिका निमित्त शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन
विभाग, सुकुना बहुमुखी क्याम्पसमा प्रस्तुत
शोधपत्र

शोधकर्ता

अशोक वस्नेत

स्नातकोत्तर तह (एम.एड.) दोश्रो वर्ष

त्रि.वि. दर्ता नं.:- 9-1-9-0338-96

परीक्षा क्रमाङ्क :- 2140002

सुकुना बहुमुखी क्याम्पस

इन्द्रपुर, मोरङ

२०६४

सिफारिस पत्र

श्री अशोक वस्नेतद्वारा “मोरङ जिल्लाको इन्द्रपुर स्रोत केन्द्रका सार्वजनिक माध्यमिक विद्यालयको व्यवस्थापनमा प्रधानाध्यापकको भूमिका” शीर्षकको शिक्षाशास्त्र सङ्काय अर्न्तगत स्नातकोत्तर तहको आंशिक आवश्यकता पूर्ति गर्ने उदेश्यले तयार गरिएको यो शोधपत्र मेरो प्रत्यक्ष निर्देशनमा तयार गरिएको हो । यस शोधपत्रको अध्ययन र प्रस्तुतीकरणवाट म सन्तुष्ट छु । यस शोधपत्रको मूल्याङ्कनका लागि मूल्याङ्कन समितिमा सिफारिस गर्दछु ।

मिति :- २०६४/११/०८

स. प्रा. खगेन्द्र प्रसाद लुईटेल
शोध निर्देशक
शिक्षाशास्त्र संकाय
शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग
सुकुना बहुमुखी क्याम्पस
इन्द्रपुर, मोरङ

स्वीकृति पत्र
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
शिक्षा शास्त्र संकाय
सुकुना बहुमुखी क्याम्पस
इन्द्रपुर-६, मोरङ

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र संकाय अर्न्तगत सुकुना बहुमुखी क्याम्पस, इन्द्रपुर मोरङमा शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन मूल विषय लिई शिक्षा स्नातकोत्तर तहमा अध्ययन गर्ने छात्र श्री अशोक वस्नेतले त्रि.वि.वि. शिक्षाशास्त्र सङ्काय अर्न्तगत शिक्षा स्नातकोत्तर तहको आंशिक आवश्यकता पूरा गर्ने हेतुले “मोरङ जिल्लाको इन्द्रपुर स्रोत केन्द्रका सार्वजनिक माध्यमिक विद्यालयको व्यवस्थापनमा प्रधानाध्यापकको भूमिका” शीर्षकमा शोध अध्ययन प्रतिवेदन स्वीकृतिका लागि प्रस्तुत गर्नुभएकोमा यो शोध पत्रको मूल्याङ्कनभई यस समितिबाट स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

	<u>पद</u>	<u>सही</u>
१. उप. प्राध्यापक लक्ष्मीकुमार श्रेष्ठ	विभागीय प्रमुख	_____
२. स. प्रा. खगेन्द्रप्रसाद लुईटेल	शोध निर्देशक	_____
३. प्रा.डा. वासुदेव काप्ले	वाह्य परीक्षक	_____
४.	सदस्य	_____
५.	सदस्य	_____

मिति : २०६४/११/१८

कृतज्ञता ज्ञापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र संकाय शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विषय स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक आवश्यकता पूरा गर्नका लागि स्वीकृत “मोरङ जिल्लाको इन्द्रपुर स्रोत केन्द्रका सार्वजनिक माध्यमिक विद्यालयको व्यवस्थापनमा प्रधानाध्यापकको भूमिका” शीर्षकमा शोधकार्य सम्पन्न गरी यो शोधपत्र प्रस्तुत गरेको छ। शोध प्रस्ताव स्वीकृत गरी यो विषयमा शोध कार्य गर्ने अवसर प्रदान गरेकोमा यस सुकुना बहुमुखी क्याम्पसप्रति आभार व्यक्त गर्दछु।

यस शोध कार्यको शुरुदेखि शोधपत्रको अन्तिम लेखाइसम्म बौद्धिक एवं विषयगत रूपमा महत्वपूर्ण निर्देशन, सल्लाह सुभाषा एवं हौसला दिई पथ प्रदर्शन गर्नुहुने मेरा आदरणीय गुरु एवं शोधनिर्देशक सहायक प्रा. श्री खगेन्द्रप्रसाद लुईटेलज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु। वेला - वेलामा सल्लाह एवं सुभाषा दिई अनुसन्धान कार्यमा प्रोत्साहित गर्नुहुने श्रद्धेय गुरु एवं विभागीय प्रमुख स.प्रा. श्री लक्ष्मीकुमार श्रेष्ठज्यू, क्याम्पस प्रमुख श्री रामप्रसाद काफ्लेज्यू, सहायक क्याम्पस प्रमुख उप-प्रा. श्री पीतकुमार श्रेष्ठज्यू तथा श्रद्धेय गुरुहरु सहायक प्रा. श्री गणेशप्रसाद दहाल, सहायक प्रा.श्री केशव भट्टराई, सहायक प्रा.श्री अशोक कालाखेतीज्यूहरु प्रति आभारी छु।

यस शोध कार्यको अध्ययन पूरा गर्न आवश्यक सुचना उपलब्ध गर्न मदत पुर्याउँदै प्रश्नावलीले मागे अनुसार अन्तरवार्ता तथा छलफलमा सहभागी हुनुहुने सम्बन्धित विद्यालयका प्राधानाध्यापकहरु, शिक्षक/शिक्षिकाहरु, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षहरु र सम्बन्धित क्षेत्रका विद्यालय निरीक्षक तथा स्रोतव्यक्तिहरु प्रति कृतज्ञ छु। आफ्नो अमूल्य समय, श्रम र धन खर्च गरेर उच्च शिक्षा प्राप्त गर्ने अवसर एवं प्रेरणा दिनुहुने परम् पुज्यनीय पिताज्यू तथा स्व. माताज्यू प्रति सदैव ऋणी हुनेछु। यसको साथै अध्ययनको क्रममा उचित वातावरण दिई सहयोग गर्ने जीवनसाथी रत्नमाया बस्नेत तथा प्यारोछोरा विनय बस्नेतलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु।

अध्ययनको क्रममा हरपल हौसला प्रदान गर्नुहुने तथा उचित समय मिलाईदिनुहुने गुरु तथा आफु कार्यरत विद्यालयका प्र.अ. श्री खड्गजङ्ग पराजुलीज्यू प्रति साथै मेरा सम्पूर्ण शिक्षक सहकर्मीहरु प्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु। आफ्नो समयको व्यस्तताको बावजुद पनि यस शोधपत्रको भाषा सम्पादनमा सहयोग गर्नुहुने श्रद्धेय गुरु तथा सहकर्मी शिक्षक मित्र श्री लोकेन्द्रप्रसाद दहाल ज्यू प्रति विशेष आभार प्रकट गर्दछु। यस शोधपत्रलाई कम्प्यूटर टाईप गरी सहयोग गरिदिने “गुगल डेस्कटप एण्ड कम्प्युनिकेशन तरहराका” भाइहरुलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु।

अन्त्यमा यस शोध अध्ययन प्रारम्भ गरी अन्त्य गर्दाको अवस्था सम्ममा प्रत्यक्ष एवं अप्रत्यक्ष रूपले सहयोग गर्नुहुने सबैलाई हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दै यो शोध पत्र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सुकुना बहुमुखी क्याम्पस अर्न्तगत शिक्षाशास्त्र संकाय शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभागमा प्रस्तुत गर्दछु।

मिति : २०६४/११/०३

अशोक बस्नेत

एम.एड. दोश्रो वर्ष

शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग
सुकुना बहुमुखी क्याम्पस, इन्द्रपुर, मोरङ

शोध सार

विद्यालयीय गतिविधिहरु सु-सञ्चालन तथा व्यवस्थापनको लागि प्रधानाध्यापकको व्यवस्था गरिएको हुन्छ । प्रधानाध्यापकको व्यवस्थापकीय नेतृत्व शैलीवाट व्यवस्थापनमा प्रधानाध्यापकले निर्वाह गरेको भूमिकाको खोजी गरी भईरहेका कमीकमजोरीहरु पत्ता लगाई सम्बन्धित पक्षको लागि आवश्यक सुझाव दिन प्रस्तुत अध्ययन गरिएको हो ।

यस अध्ययनमा विद्यालय व्यवस्थापनमा प्रधानाध्यापकले निर्वाह गरेको भूमिका पत्ता लगाउने, विद्यालय व्यवस्थापनको सुधारमा विद्यालयमा भईरहेका प्रयासहरुको पहिचान गर्ने, विद्यालयको व्यवस्थापनमा भएका कमीकमजोरीहरुलाई तथा समस्याहरु पत्ता लगाउने तथा विद्यालय व्यवस्थापनका उपायहरुबारे सम्बन्धित पक्षलाई ठोस सुझाव दिन खोजिएको छ । यस अध्ययनको लागि मोरङ जिल्ला ईन्द्रपुर स्रोत केन्द्र अर्न्तगतका ११ वटा सार्वजनिक माध्यमिक विद्यालयहरु मध्ये ६ वटा विद्यालयहरुका प्रधानाध्यापकहरु, उक्त विद्यालयका माध्यमिक तहमा अध्यापन गराउने २-२ जना शिक्षकहरु गरी जम्मा २४ जना शिक्षक-शिक्षिकाहरु, प्रत्येक विद्यालयका विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षहरु, वि.नि. तथा स्रोतव्यक्तिहरु सँग अन्तरवार्ता प्रश्नावली, छलफलका साथै विद्यालय अवलोकनवाट आवश्यक तथ्याङ्कहरु संकलन गरिएको थियो । प्राप्त तथ्याङ्कहरुलाई शोध निर्देशक तथा विभागीय प्रमुखको सहयोगमा वैधता प्रदान गर्ने कार्य गरिएको थियो ।

अध्ययनको क्रममा संकलित तथ्याङ्कहरुको विश्लेषणवाट विद्यालयको व्यवस्थापनमा प्रधानाध्यापकहरुले निभाएको भूमिका सन्तोषजनक मात्र भएको पाइन्छ । शिक्षण योजना निर्माण, कार्यन्वयन, विद्यार्थी तथा शिक्षक मूल्याङ्कन, पृष्ठपोषणप्रणाली, कक्षा व्यवस्थापन, अनुशासन, शैक्षिक सामग्री निर्माण, संकलन तथा प्रयोग, अतिरिक्त क्रियाकलाप संचालन, पुस्तकालय व्यवस्थापन तथा प्रयोग गर्ने गराउने कार्यमा त्यती प्रभावकारीता नभएको पाइन्छ ।

कक्षा अवलोकन, विद्यालय अवलोकन, पृष्ठपोषण प्रदान तथा सम्मेलनको आयोजना गरी शैक्षणिक समस्याहरुको छलफल गर्नेवारेमा स्रोत व्यक्ति तथा विद्यालय निरीक्षकहरुको नियमितता तथा कर्तव्यवोध हुन नसकेको पाइन्छ । यसैगरी अधिकांश सार्वजनिक माध्यमिक विद्यालयहरुमा विद्यार्थीहरुको अत्याधिक चाप रहेको, विद्यार्थीको अनुपातमा शिक्षकहरुको पर्याप्त व्यवस्था हुन नसकेको साथै विषयगत र तहगत रुपमा शिक्षकहरुको कमी रहेको, विद्यालयमा आर्थिक तथा भौतिक स्रोत साधनहरुको अभाव रहेको, विद्यार्थी अनुशासनमा कमी हुदै गएको, प्रधानाध्यापकहरुलाई थप व्यवस्थापकीय सीप तथा तालिमको आवश्यकता रहेको कुरा तथ्याङ्कवाट प्राप्त भएको थियो ।

विद्यालय व्यवस्थापन सुधारका लागि विद्यालयको प्र.अ.हरुले खास गरेर सम्बन्धित क्षेत्रका अभिभावकहरु, विद्यार्थीहरु, शिक्षक/शिक्षिकाहरु, वि.व्य.स. तथा शिक्षासँग सम्बद्ध अन्य निकायहरु सँग प्रभावकारी र दोहोरो संचार व्यवस्था मिलाई असल मानवीय सम्बन्ध कायम गरिनुपर्दछ ।

अशोक वस्नेत

विषयसूची

परिच्छेद एक नं.	पेज
परिचय (Introduction)	१-७
१.१. पृष्ठभूमि	१-४
१.२. समस्याकथन	४
१.३. अध्ययनको औचित्य	४-५
१.४. अध्ययनका उद्देश्यहरू	५
१.५. शोध प्रश्नहरू	५-६
१.६. अध्ययनको परिसीमा	६
१.७. सम्बन्धित शब्दावलीहरूको परिभाषा	६-७

परिच्छेद दुई सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

Review of Related Literature)	८-१९
२.१. साहित्यको पुनरावलोकन	८-१६
२.२. अध्ययनको सैद्धान्तिक ढाँचा	१६-१९

परिच्छेद तीन अध्ययन विधि

(Research Methodology)	२०-२४
३.१. अनुसन्धान ढाँचा	२०
३.२. जनसंख्या	२०-२१
३.३. नमुना छनोट	२१
३.४. साधनहरूको निर्माण	२१-२३
३.५. तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया	२३-२४
३.६. तथ्याङ्कको व्याख्या तथा विश्लेषण	२४

परिच्छेद चार	
तथ्याङ्कको व्याख्या, विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण	
(Analysis and Interpretation of Data)	२५-५०
४.१. योजना निर्माण र कार्यान्वयन	२५-२६
४.२. कक्षा सञ्चालन, शिक्षक उपस्थिति र वैकल्पिक व्यवस्था	२६-२९
४.३. भौतिक/शैक्षिक सामग्री व्यवस्थापन	२९-३४
४.४. समस्यामूलक तथा कमजोर विद्यार्थीको लागि व्यवस्था	३४-३६
४.५. कक्षा अवलोकन निरीक्षण	३६-३९
४.६. शिक्षकको कार्यमूल्याङ्कन	४०-४१
४.७. विद्यार्थी मूल्याङ्कन	१-४३
४.८. विद्यालय व्यवस्थापनमा भएका समस्याहरु	४३-४५
४.९. विद्यालय व्यवस्थापनका समस्याहरु समाधानका उपायहरु	४५-४८
४.१०. विद्यालय व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउने सुझावहरु	४९-५०

परिच्छेद पाँच	
प्राप्ती, निष्कर्ष र सुझावहरु	
(Findings, Conclusions and Recommendations)	५१-६१
५.१. प्राप्ती	५१-५६
५.२. निष्कर्षहरु	५६-५९
५.३. सुझावहरु	५९-६१
सन्दर्भग्रन्थ सूची	६२
अनुसूचीहरु	६३-७९
विद्यार्थी परिचय	८०

तलिका सूची

तालिका नं.	तालिकाको नाम	पेज नं.
१.	प्रतिनिधि नमूना	२१
२.	योजना निर्माण र कार्यन्वयन	२६
३.	कक्षा सञ्चालन, शिक्षक उपस्थिति र वैकल्पिक व्यवस्था	२७
४.	भौतिक/शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्थापन	२९-३२
५.	समस्यामूलक तथा कमजोर विद्यार्थीहरूको लागि व्यवस्था	३५
६.	कक्षा अवलोकन निरीक्षण	३६-३७
७.	शिक्षकको कार्य मूल्याङ्कन	४०
८.	विद्यार्थी मूल्याङ्कन	४२
९.	विद्यालय व्यवस्थापनमा भएका समस्याहरू	४३-४४
१०.	विद्यालय व्यवस्थापनका समस्याहरू समाधानका उपायहरू	४६-४७

संक्षिप्त रूप

वि.नि.	- विद्यालय निरीक्षक
प्र.अ.	- प्रधानाध्यापक
स.प्र.अ.	- सहायक प्रधानाध्यापक
एस.एल.सी.	- स्कूल लिभिङ्ग सर्टिफिकेट
जि.शि.का.	- जिल्ला शिक्षा कार्यालय
क्षे.शि.नि.	- क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालय
मा.वि.	- माध्यमिक विद्यालय
प्रा.वि.	- प्राथमिक विद्यालय
ता.प्रा.शि.	- तालिम प्राप्त शिक्षक
ता.अ.प्रा.शि.	- तालिम अप्राप्त शिक्षक
वि.व्य.स.	- विद्यालय व्यवस्थापन समिति
शि.अ.सं.	- शिक्षक अभिभावक संघ
वि.एड.	- व्याचलर इन एजुकेशन
वि.कम.	- व्याचलर अफ कमर्श
एम.एड.	- मास्टर्स इन एजुकेशन

